

Dávidházi Péter

TEVE, MENYÉT, CETHAL

Egy perc, alig néhány szó, mindössze hat rövidke sor, az is szinte csak úgy futólag odavetve. Először hallván vagy olvasván talán humoros, de jelentéktelen közjátéknak tűnhet az egész párbeszéd a HAMLET harmadik felvonásának vészterhes második színeiben, megbújva a jól ismert és előre várt, fényesre idézett nagymonológok árnyékában. Épp lezajlott a vándorszínészek idegfeszítő előadása, darab a darabban, melytől a bűnösök lelepleződését vártuk; a felzaklatott királyné előbb Rosencrantzot és Guildensternst szalajtottta fiáért, eredménytelenül, s most immár másodszer hivatja őt magához, ezúttal Poloniusszal, sürgetőbben. Hamletnek tehát indulnia kell. Készülődik is, hogyne, csak még váratlanul, látszólag merő szeszélyből, felmutat az égre: „*Látja-e azt a felhőt, majdnem olyan, mint egy teve?*” Polonius odapillant, majd készségesen rábólint: „*Isten engem, valóságos teve alakú.*” Hamlet azonban nem hagyja annyiban. „*Nekem úgy tetszik, menyéthez hasonlít.*” A főkamrás ezzel sem száll vitába. „*A háta olyan, mint a menyétnek.*” Csakhogy a királyfinak már ez sem elég. „*Vagy inkább cethalforma?*” Az öreg udvaroncnak szeme se rebben. „*Nagyon hasonló cethalhoz.*” Ennyi az egész. Hamlet még megüzeni anyjának, hogy azonnal fölkeresi, s mindenkit elbocsátván végre csakugyan elindul hozzá, szörnyű felháborodásában lelkierőért fohászkodva, hogy csak beszéddel bántsa meg, ha kell, s ne törjön életére. Ezzel ér véget a szín, megigézve várjuk tehát a bontakozó sorstragédia nagyszabású fejleményeit, s nemigen érünk rá elidőzni a felhők alakjának találgatásánál. A nagy eseményekhez s a lenni vagy nem lenni kérdéséhez mérve a furcsa szóváltás tétje látszólag annyira eltörpül, hogy nem tulajdoníthatunk neki különösebb jelentőséget, s mivel Polonius még ugyanebben a felvonásban meghal, talán el is felejtjük az egészet.

Szoros drámabeli funkcióját tekintve e kis jelenet megtévesztően egyszerű, s nem ígér túlságosan mély értelmet. Ha ugyanis a szerkezeti helyénvalóság strukturalista elve alapján próbáljuk értelmezni, tehát nem elszigetelten, hanem számításba véve a jelentését meghatározó kontextust s a benne szereplők, főként a kezdeményező személy szándékait és dramaturgiai hivatását, amint azt már Arany János módszerként ajánlotta AZ EMBER TRAGÉDIÁJA értelmezéséhez, akkor Hamlet nyilván saját kiismerhetetlenségére akar célozni e kis példázattal. Hiszen közvetlenül előtte ugyanezért kérte meg Guildensternst, Rosencrantz jelenlétében, hogy játsszon egy fuvolán, s amikor az szakértelem híján képtelennek bizonyult rá, a királyfi maga vont le a mindkettőjüknek szóló tanulságot: ha egy hitvány sipot nem tudtok megszólaltatni, ugyan miként képzelhetitek, hogy rajtam fogtok játszani? A két besúgó még mellette téblábol, amikor Polonius kérdegetti a felhőről, s a párbeszéd végén, ha nem is hármuknak címezve, de rájuk utalva jegyzi meg, félre: „*Csak addig tesztek engem bolonddá, a meddig kedvemtartja.*” Ezek szerint tehát a felhő-párbeszédet azért kezdeményezi, hogy a megfigyelésével megbízott Poloniusnak s közvetve mindhármuknak madáryelven értésére adja: a változékony felhők alakja is megfoghatatlan, de őrajta még kevésbé fognak eligazodni. Innen nézve a minden átmenet nélküli témafelvetés, valamint az éles és önkényes, indoklás nélküli váltások csupán a színlelt örültség ismerve akarnak lenni,

hogy Polonius ezektől félrevezetve jelentsen majd Claudiusnak, elaltatandó annak gyanúját, s lehetőleg meggyőzvéen róla, hogy az ifjú herceg tán hóbortos, de ártalmatlan. Polonius talán, sikerül is megtévesztenie, a rossz lelkiismeretű Claudius veszélyérzete azonban éberebb: már a következő jelenet elején utasítja Guildensternt és Rosencrantzt, hogy szabadítsák meg őt és országát a herceg kockázatos és aggasztó jelenlététől.

Ez az értelmezés egyetlen mozzanatára szűkíti a párbeszéd jelentéstartományát, s mind a fuvolázás, mind a felhőnézés metaforájának csupán legelvontabb közös célzatra figyel, eltekintvén sokatmondó különbségeiktől, de amit pedz, az a felhő-dialógus résztvevőinek fontos problémája, sőt az egész jelenet egyik legizgalmasabb alapotívuma: a kiismerhetetlenség. Hiszen nemcsak Hamlet próbál mimelt örültségével megfoghatatlanná válni, hanem Polonius is alakoskodik, s amit egymásnak mondanak valamiről, itt és másutt, abból sohasem tudhatjuk biztosan, mennyire gondolják komolyan, s mi az igazi véleményük. Mindkettejüknél számolnunk kell mögöttes szándékokkal és taktikai megfontolásokkal, ha mondanak valamit, állításaikban mindig valami más is kifejeződik. A főkamarásról, akit túlságosan hajlamosak vagyunk eleve Hamlet szemével látni és aszerint megítélni, Samuel Johnson kommentárja óta általában azt tartják, hogy szenilitása miatt kényszerül az együgyűen tudálékoskodó vén bolond szerepébe, tehát akaratlanul, valószínűbb azonban, hogy rá is játszik erre, többek közt éppen azért, hogy informátorként könnyebben bizalmába férkőzzön a megfigyelni kívánt áldozatnak. Ha eleve olyan bárgyú volna, mint amilyennek olykor mutatkozik, akkor hogyan taníthatná például a második felvonás elején Rajnáldot anynyi aprólékos szakértelemmel a körmönfont puhatolózás fortélyaira, köztük éppen a csetlő-botló mondatfűzés és színlelt feledékenység hasznára? Nem, amit ő a felhőkről mond, azt éppúgy nem tekinthetjük jóhiszemű meggyőződésének, ahogy Hamlet állathasonlatait sem a magáénak. Szerepjátszásuk miatt nem derülhet ki párbeszédükből, hogy milyenek látják az égi formákat, egyetértésük semmit sem szavatol, s talán még abban sem lehetünk teljesen biztosak, vannak-e odafent felhők egyáltalán. Itt válik el élesen a két metafora: a fuvolát láthattuk Hamlet kezében, s megszólaltatása határozott szakértelmet kívánt volna Guildensterntől, az eredményt a közönség meg tudta volna ítélni; a felhők eleve változékonyak, értelmezésük az egyéni képzelet függvénye, a megegyezés tárgyi alapja kétes, s a néző vagy olvasó látni amúgy sem láthatja, hogy a szereplők mire mutatnak föl. Két színlelt hallunk beszélni valamiről, amit nincs módunk ellenőrizni. Ha akarnánk se tudnánk megállapítani, mi itt az igazság. Ismeretszerzési példázatként a jelenet semmi bizonyossággal nem kecsegtet; sugallt filozófiája, ha van, mélységesen agnosztikus.

De bármennyi itt a bizonytalansági tényező, s bármilyen titkos üggyről szól még ez a kis dialógus, alaphelyzete ismerős: egy látvány *értelmezése* zajlik. Merőben vizuális alakzatok értelmezése persze csak részben hasonlít szövegek értelmezéséhez, s a kétféle feladat közt nem elhanyagolható a különbség, az irodalmi művek értelmezője mégis önnön sorsára ismerhet a felhőolvasásban. Mikor Arany János, kritikusként, a korabeli átlagköltészet határozatlan jelentésű verselményeivel küszködött, önkéntelen képzettársítással talált szemléltető analógiát Hamlet és Polonius jelenetében. „*A versolvasó [...] gyakran érzi magát Polonius helyzetében*”, panasolja Fejes István 1861-ben megjelent, szétfolyó költeményein borongva. „*Az író-Hamlet csak mutogatja neki felhődarabjait, ő meg jó hiszemmel, fogékony várakozással törli szemét s oculárját, biztatja csökönyös képzeletét, ha valahogy oda tudná sarkalni, hogy azt lássa, mit Hamlet látni vél; de a mi nem*

sikerülvén, vagy rámondja Poloniussal: jó, legyen cethal, mit én bánom! – vagy, ha kevésbé udvarias avagy tiszte kényszeríti igazmondásra, kereken odatálatja, hogy biz az se hal, se menyét, se teve, hanem felhólyagzott vízpára.” A hamleti felhőjelenet azonban Arany szerint főként a határozatlan s ezért elhibázott költemények értelmezőjének képtelen feladatát szemlélteti; ide tartozik minden olyan túlidealizált mű, amelynek szerzője „az eszmét test nélkül akarná érzeink elé állítani”, azaz „felhő után kapdos”, persze hasztalanul, úgyhogy bizonytalan szövegét mindenki máshogy érti. (A felhőszerűséget Arany nemcsak lírai költeményekben tekinti hibának: az epikus Zrínyit azért is becsüli, mert nála az egyes személyek, csoportok, valamint a helyszín „nem zavart bizonytalanságban felhőznek az olvasó előtt”.) Ellenben a sikerült mű szerinte képes arra, hogy a szerző lelkében történeteket pontosan és egyöntetűen felidézze minden olvasójában, azaz hiven célba juttassa a szerzői jelentést, azt és csakis azt, nem többet, nem kevesebbet. Kritikáiban többször elmarasztal egy-egy költeményt, melynek olvasója nem tudja erőlködés nélkül (Polonius feladatára is illenek a szó-) „utánképzelní” a szerző látomását. Arany időnként maga is érezte, hogy amit a rossz művek értelmezési problémájáról mond, az valamennyire minden műére érvényes, s a különbség inkább viszonylagos, mint abszolút, a felhőjelenetet mégsem a műértelmezés egyetemes szimbólumának szánta, hanem gyakori kudarcait akarta vele megvilágítani.

A jelenet, amelynek itt csak egyetlen vonatkozását sajátította ki egy irodalomkritikai tételének példázatául, mélyebb és személyesebb, sőt bensőséges húrokat is érinthetett a költő-kritikus lelkében. Amikor arról tűnődött, saját egykori hányattatásaira emlékezvén megkönnyebbülten és mégis szorongva, hogy aki költőnek született, az milyen könnyen elkallódhat a mostoha körülmények között, s az ügyes navigálás rátermettsége híján mennyire hasznavehetetlen hajótöröttjévé válhat az élet sodrának, akkor ugyanazzal a megindító képpel szemlélteti a veszendő népi tehetséget: a felhők játékán fantáziáló pásztorfiú képével. Szegény, kibukott, élhetetlen Kósza Bandi, A FALU BOLONDJA jobb sorsot érdemelt címszereplője többek közt éppen így marad meg emlékezetünkben. „Óra-hosszan nézte a felhőket, / Toldva-foldva képzeletben őket: / Majd bikának, majd toronynak látván, / Majd betyárnak szilaj lova hátán. / Majd nagy fának képzele egy foltot / Ez alakult, amaz elmosódott, / És mikor így elmosak a szellők, / Megsohajtá az elszlő felhőt.” A költő-kritikus egységes problémavilágára és osztatlan fogékonyságára vall, hogy a TÖREDÉKES GONDOLATOK eszme-futtatása is ezzel kezdi a hamvába holt östehetségre valló viselkedésmódok sorát. „Ama bojtár fiú, ki oly keservesen rikatja furulyáját, s órákig elnézi a felhők játékát vagy a folyam siető vizét, szerencsésebb viszonyok közt hírneves költő fogott lenni.” A felhőket átlelkesítő képzeletgazdagság nyilván egyik legfontosabb ismérve annak az érzékeny „poétai kedély”-nek is, amelyet Tompához írott egyik levele szerint Arany mindkettejükben fölismert: akinek ilyen hajlam adatott, az „minden érintkezést fájdalmas ütésnek érez”, és „versírás nélkül is poéta maradt volna”. A HAMLET felhőjelenete tehát pozitívabb képzettársításokat is ébreszthetett volna Aranyban, mégpedig talán éppen a herceg költői szenzibilitásával összefüggésben, ám Fejes István verseinek jellegzetes hibája, a szétomló alaktalanság, erre nem adott, nem erre adott alkalmat.

Egy kicsit, szerencsénkre, így is többet kapunk itt a párbeszéd értelmezéséből, mint amennyire az alaktalan költészet megrovásához okvetlenül szükség volna. Megvilágítandó ugyanis, hogy miként osztozik a rossz mű értelmezője Polonius gyötrelmeiben, Arany hangulatfestő nyitóbekezdése önkéntelenül abból is elárul valamicskét, hogy mit gondolt ő a szóban forgó jelenetről. „A jó öreg Polonius, midőn egy darab felhőt a dan

királyfi kedvéért hol tevének, hol menyétnek, hol cethalnak képzel, nem oly vadat tesz, a melyet tesz valósággal”, fejtegeti mindjárt az elején. „Igazán ki is tudna oly üres, határozatlan, szétfolyó, elmosódó valamihez, mint egy felhőfoslány, határozott, tömör, állandó képet csatolni; vagy ki volna biztos a felől, hogy a mit ő zarándoknak néz, egy másik szemlélő nem pálmának, szirtnek, szökőkútnek képzele-e, ki arról, hogy mire felkiált: »Ím! árbcos hajó!« a látvány nem változik-e öblös szájú krokodillá?” S a magyarázat, mely ha a költészetértelmezésnek nem is, a felhőnézésnek mindenkori hermeneutikája akar lenni. „Minden egyes néző a saját magából tesz hozzá egy darab phantasiát, míg az úr betelik, az alak kidomborúl, s a kép, egy percig legalább, késik visszafolyni az eredeti semmisségbe.”

Bár e Shakespeare ihlette hasonlattal s a belőle levont következtetéseivel Arany itt elsősorban a gyöngé költemények értelmezési bonyodalmaival kívánja szemléltetni, gondolatmenetnek általános hermeneutikai iránya modern irodalomelméleti, lélektani és bölcséleti tételek felé mutat. Hasonló gondolatot fogalmaz meg nagy hatású alapművében (1931) Roman Ingarden, amikor a műalkotásban „ábrázolt tárgyiasságok” egyes „meghatározatlan helyeiről” azt állítja, hogy ezeket elvileg nem lehet hitelesen kitölteni, s vagy mindvégig észrevétlenek maradnak, vagy úrjeiket az olvasói fantázia önkéntelenül „kiegészíti”, esetleg „opalizáló” két- vagy többértelműségüknek megfelelően ingadozva a lehetséges megoldások közt. A századelő alaklélektani irányzata vizuális kísérletekkel, például kétféle tárgyként felfogható ábrák szemléltetésével próbálta felszínre hozni a rejtett érzékelési folyamatot, amelynek során a külvilágból érkező ingereket egységekbe rendezzük, s ennek érdekében szükség szerint bezárunk, hosszabbítunk, csoportosítunk, lehetőleg kitöltvén minden olyan hiányt, mely az alak egészét zavarná. (Ebből a szempontból is elemezhető kritikátörténeti lelet, hogy az „idomtéljesség” eszménye jegyében Arany minél zártabb képi, formai és jelentésbeli egységeket kívánt, amelyek könnyen, úgyszólván maguktól összeállnak, és mintegy befogadói erőfeszítés nélkül felismerhetők.) Ilyen alaklélektani kísérletábrákat, köztük egy kacsának vagy nyúlnek egyaránt tekinthető állatrajzot használt idevágó filozófiai vizsgálódásai segédeszközéül Wittgenstein is az 1940-es évek második felében, a „valaminek látás” problémáin töprengve, elégedetlenül Wolfgang Köhler eredményeivel s általában a korabeli pszichológia tisztázatlan fogalomhasználatával. Ami előtünk van, s nem konvencionálisan egyértelmű, azt önkéntelenül egy hallgatólagos értelmezésünk szerint látjuk valaminek, fejtegette, s ez erőltetés nélkül, a képzelet segítségével szokott történni, de bekövetkezhet az „aspektusváltás”, azaz egyszer csak valami másnak kezdjük látni. A filozófus ugyanakkor többször hangsúlyozta a finom különbséget aközött, hogy valaki csak tudja, milyennek kell értelmeznie egy képet, illetve hogy olyannak is látja; továbbá hozzátette, elő lehet írni valaki számára, hogy akarattal minek igyekezzék látni egy ábrát; sőt kitért az esztétikai témájú beszélgetések olyan felszólító mondataira, mint például „Így kell látnod, mert a szerző szándéka szerint ez akar lenni”, ami hasonló műértelmezési helyzetre utal, mint amelyet Arany illusztrált a felhő-párbeszéddel.

Arany idézett nyitóbekezdése mindehhez közel jut a felhőjelenet továbbgondolásával, de egy olyan kritikusai problémáját szemlélteti vele, mely őt a HAMLET-től függetlenül, esztétikai töprengései kezdetétől foglalkoztatta, itt kifejtett gondolatait tehát nem tekinthetjük úgy, mintha a jelenet önálló és teljes értelmezésének szánta volna őket. Mégis elgondolkodtató, hogy e szemléltetés közben mit tekint problémamentesnek és mit problematikusnak a párbeszédből. Milyen magától értetődően elhiszi és mennyire komolyan veszi, hogy Hamlet és Polonius a felhők formáját akarják azono-

sítani, hogy csakugyan erről van szó, hogy csakis erre megy ki a játék, s hogy e próbálkozásait legföljebb a közös tárgy illékony természete akadályozza! Nem mulasztja el észrevenni, hogy Polonius a herceg „kedvéért” képzelet állatformáknak, amit lát, de eközben őszinte igyekezetet tételez föl róla, amiként láthatólag Hamlet jóhiszeműségét sem vonja kétségbe. Maga a herceg nála tevének, majd menyétnek, végül cethalnak látja a felhőt, s nem csak így nevezi; az udvaronc is valóban ezeket igyekszik *felismerni* odafönt, s nem csupán utánamondja. Eszerint mindkét szereplő a világ egy jelenségét próbálja itt jellemezni, tárgyi megismerésre törekednek, problémájuk tisztán ismeretelméleti, sőt annak is esetleges, hiszen egy állandó formájú szilárd test eleve kizárta volna. Arany bizonyosan érezte, hogy ennél többről van szó, s valami más is forog itt kockán, de a határozatlan költészet bírálatát írva nem bocsátkozhatott a shakespeare-i jelenet további boncolásába. Hiszen mit válaszolhatnánk a kérdésre, hogy diákos tudásszomj ide vagy oda, a királyfit miért érdekelte volna egyszer csak, s oly kitartóan, az udvar fölött elhúzó fellegek alakja?

Másról vagy legalább másról is szól ez a párbeszéd, mégpedig olyasmiről, ami rejtett dimenzióként ott lappang minden értelmezés háttérében: a hatalmi viszonyok tudatosításáról. A jelenet sokatmondóan példázza hatalom és értelmezés kölcsönhatását, cél és eszköz állandó szerepcseréjét: az értelmezés célját a hatalmi viszonyok kényszerpályáin, vagy legalábbis azokat számításba véve (legjobb esetben: áttörve) lehet megközelíteni, de az értelmezés egyúttal a hatalmi viszonyok felmérésének eszköze. A királyfi, emlékezzünk, nem azt kérdi Poloniustól, hogy *milyennek* találja a felhőket, hanem hogy ugye ő is tevének, menyétnek, cethalnak látja őket, azaz ugye elfogadja az ő mindenkori értelmezését, s ugye nem mer, mert nincs módjában, nyíltan szembeszégülni vele? Nem felhőnézés, aminek tanúi vagyunk, hanem sugallt, előírt, számon kérő *felhőlátás*. A főkamrás sem hiheti annyira örültnek őt, hogy ne sejtene már az első kérdésnél: többről van szó, mint értelmetlen szeszélyről; a második kérdés megerősítheti, a harmadik végképp meggyőzheti arról, hogy ezúttal miben is áll a „rendszer”, ami Hamlet esztelenségként hangzó beszédének nyitja. Turgenyev 1860-ban írott (Aranyéval körülbelül egykorú) esszéjében úgy véli, hogy a felhőjelenet során az udvaronc mint felnőtt igyekszik bölcsen engedni egy beteges, haszontalan és hasznavehetetlen királyi gyermek szeszélyének; ám ez az értelmezés nem számol azzal, hogy a hercegnek bármilyen komolyabb célja lehet a kérdezgetéssel. Pedig valószínű, hogy van: a kettejük közti hatalmi viszony bonyolult, de minden ízében kitapogatható, s Hamlet alighanem éppen ennek egy döntő pontját, a Poloniustól várható szembenállás lehetőségeit és mértékét akarja meghatározni s mindkettőjükben tudatosítani. Persze nincsenek illúziói a másikkal kapcsolatban; tudja, hogy az Claudiusnak dolgozik, gyanítja, hogy titkon az öreg intrikus továbbra is jelentéseket fog tenni róla, tehát eleve nem reméli, hogy megtörheti és saját szolgálatába kényszerítheti. Csak megalázkodásra akarja bírni és kigúnyolni megalázkodását, figyelmeztetvén ezáltal a nyílt szembeszégülés lehetetlenségére, s hogy mintegy közösen meggyőződjenek arról, hol húzódnak köztük a felszíni erővonalak. A mélyben úgyis minden marad a régiben: Hamlet egyelőre nyíltan maga sem szállhat szembe Claudiuszal, ezért hallgatólagosan tűrnie kell, hogy Polonius annak szolgálatában kémkedjék őtána; Poloniusnak meg már csak megbízatása érdekében sem szabad nyíltan összeütkezésbe kerülnie a herceggel, aki rangban amúgy is fölötte áll, s akit valódi vagy színlelt örültsége, valamint Ophelia iránti vonzalma még veszélyesebbé tesz. Hamletet óvatosságra inti a szellemtől kapott nagy feladat: bosszút állni apja meggyilkolásáért egy ellenségektől nyüzsgő terepen;

az udvaroncoknak is van féltlenivalója, két gyermekéről kell gondoskodnia egy félelmetes udvarban, ahol bármi megtörténhet. Csinján kell hát bánniuk egymással; különböző módon és mértékben, de mindketten kiszolgáltatottak, egyikük sem engedheti meg magának, hogy rosszul mérje fel a helyzetet.

Párbeszédük történetesen a felhők alakjáról szól, de nem csupán s nem is elsősorban az érdekli őket. Az égi látvány értelmezése inkább alkalmul, jóformán csak ürügyként szolgál egy Hamlet által kezdeményezett, de mindkettőjüknek fontos hatalmi próbatétel lefolytatására, melynek során mintegy tisztázhatják, hogyan is állnak éppen egymással, és mire számíthatnak a közeljövőben. Éppen azért, mert a felhőformák azonosítása lehetetlennek és céltalannak tűnik, s az értelmező párbeszéd hangoztatott tárgyát mondvasználtnak találjuk, a dialógus már-már komolytalan szóváltássá súlytalanodnék, ha jelentőségét nem kezdenék azonnal másutt keresni, s föl nem ismerenénk, hogy csupán áttevődött a súlypontja; e felismerés fényében az imént még céltalannak látszott *nyelvi játék* átlényegül, mégpedig egy nagyon is céltudatos *hatalmi játszma* eszközévé. Az értelmezés itt egyfajta teszt, vizsga, kísérlet, sőt rituálé, melyet a rangban feljebb álló ír elő az alacsonyabb sorsúnak: hacsak színleg is, jelképes hűségnyilatkozatot kell tenned. Látszólag persze csekélység, amit a herceg Poloniustól kér, azt is csak úgy szedelődzködés közben veti föl, s már-már megtevesztően udvarias modorban. A helyzet mégis lidérces álmainkat idézheti. Tened semmit nem kell, még aláírnod sem, csak mondj igent, sőt elég, ha bólintasz, s mehetsz tovább békével, az aktus teljesen fájdalommentes, különben is pusztán a felhők alakjáról van szó, mit számít az neked, épeszű ember úgysem hiheti, hogy ennyire változékony jelenségekről érdemes komolyan vitatkozni. Hamlet azt sem firtatja, hogy Polonius mit gondol válaszdadás közben: nem kér meggyőződéses behódolást, beéri névlegessel. Olyan beszédaktusra ösztökéli a másikat, mely látszólag semmire sem kötelez. Ha azonban az értelmezés hatalmi meghatározottságának szimbólumaként fogjuk fel a jelenetet, akkor hallatlanul nagy a tét: a kérés teljesítésével az értelmező lemond saját véleményéről vagy legalábbis annak hangoztatásáról, szellemi illegalitásba vonul, sőt félő, hogy mindörökre eladja lelkét az ördögnek. Honnan is oly ismerős mindez?

Idevágó történelmi tapasztalatainkat Shakespeare, úgy látszik, a maga korából bőségesen ismerte, hiszen a téma alakváltozataival különféle műfajok más-más hangvételében el-eljátszott. Bár a HAMLET tragikus eseményláncolatában üde közjátékként hat a felhőepizód, a beléretített hatalmi játszma életre-halálra szól, s önkéntelen derűnket máris feszélyezi valami, nevetésünkbe rossz előérzet vegyül. A MAKRANCOS HÖLGY hasonló jelenetei, amelyekben Katának újdonsült férje kénye-kedve szerint kell át- meg átértelmeznie a felhőknél sokkal maradandóbb jelenségeket, szélesebb és vaskosabb komédiázással, bár (nekünk, ma már) nemegyszer torokszorító humorral elevenítik meg az asszonyszelidítés módozatait, miközben a néző tudja, hogy a szerelmi hadviselés legkíméletlenebb csatája sem vérre megy. Ha azonban egy pillanatra eltekintünk e „szelidítő iskola” („*taming school*”) komikusnak szánt jelenetezéseitől, ami bennük tulajdonképpen zajlik, az kísértetiesen emlékeztet a totalitárius rendszerek egyes kínzási módszereire, sőt egyik jellegzetes összefüggő koreográfiájára: Petruchio éhezeti Katát, nem hagyja aludni, megalázó cselekedetekre kényszeríti, nyilvánvaló képtelenségek elismerésére bírja, míg végül a nyilvános vizsgálódáson, akár a koncepciók perék végső tárgyalásán, az asszony látszólag önként és szabad akaratából eljátssza, amit ura elvár tőle. Mielőtt apját viszontláthatná, Katának déli tizenkettőkor azt kell mondania, hogy reggel hét óra van; a napot előbb holdnak kell neveznie, majd

újra napnak, s megint holdnak, míg csak föl nem adja önálló véleményének hangoztatását („*Legyen hát hold – vagy nap – ha jól esik. / S ha kedved szottyán mécszlángnak nevezned, / Szavamra az lesz nékem is!*”); egy idős férfit bimbózó hajadonnak kell szólítania, hogy nyomban bocsánatot is kérjen tőle tévedéséért, mások előtt le kell tépnie főkötőjét, és rá kell taposnia stb. Rendezői felfogáson múlik, hogy Kata így kicsikart engedelmességét igazi átnevelődésének vagy a túlerő felismeréséből származó színlelésének tulajdonítjuk (az 1970-es évek egyik magyar előadásában még utolsó nagymonológját is keserű iróniával fordította visszájára), de a darab végén mindenképpen olyasmit mond és tesz, amire az elején még színlag sem lett volna hajlandó. A komédiaváltozatban tehát a sorozatos átértelmeztetés (sőt pusztán átneveztetés), az erőviszonyok tudatosításának más eszközeivel változtatva, valóban megtöri az áldozat akaratát. Kata egy pillanatra sem hiheti a delet reggelnek, a napot holdnak, a vént ifjúnak, de éppen a tőle elvárt nyilatkozatok nyilvánvaló képtelensége ismerteti föl vele, s velünk nézőkkel is, hogy férjura sem az igazság keresését veszi komolyan, hanem valami egészen mást. A HAMLET felhő-párbeszédének lappangó szellemét A MAKRANCOS HÖLGY könnyed vigjátéki mozdulattal engedi ki a palackból, de amit megpillantunk, az minden groteszk bája ellenére baljós képzettársításokat vált ki, elfeledni vágyott emlékeket ébreszt, s a mosoly arcunkra fagy. Be kell látnunk, ha eddig nem tudtuk volna, hogy újabb keletű tapasztalataink legföljebb nekünk újak; alaptémájuk az a kiszámíthatóan, mondhatni kedélyesen állandó történelmi banalitás, miszerint a meg- és átnevezés, úgyszólván bármié, sosem pusztán a tárgyhoz igazodik, hanem a hatalmi küzdelem szimbolikus eszköze.

Hogy a HAMLET talányos felhívójának a mai néző vagy olvasó miért erre a jelentésére emlékszik jobban, s a drámát oly tüzetesen ismerő Arany János miért inkább egy másikra, azt hiába igyekeznénk történelmi korélmények eltéréseivel magyarázni. Hiszen Arany is bőven kijutott a megpróbáltatásokból, éppen az 1849 utáni önkényuralom közepette, amelyek a felhőjelenet lappangó hatalmi tétjére fogékonyabbá teheték volna, mint hermeneutikai példázatként kibontható jelentésére. Mint 1854-ben, az elmúlt három évre visszatekintve írja egy levelében, a hatóságok őt is igyekeztek kezessé szelidíteni. „*Majd ezzel, majd azzal ijesztgettek; idomítottak, dressíroztak, abrichtoltak. De még most sem vagyok egészen hámavaló.*” Nagykőrösi tanári állása megtartásának 1851-ben az volt a feltétele, hogy önéletrajzot ír a Cs. Kir. Tanhatósághoz, benne a forradalom alatti viselt dolgaival. Egyetemi oklevele és tanári képesítése nem lévén, fokozottan kiszolgáltatott helyzetben szánta rá magát az irat elkészítésére és a hozzá mellékelte bizonyító okmányok összegyűjtésére. Amit ebben olvashatunk, az a mentegőzésre kényszerített ember gyötrelmes dokumentuma, melynek már szokatlanul körülményes mondatfűzése sejteti, micsoda megaláztatás lehetett megfogalmazni: „*épen nem politikai célokból, hanem [...] csupán azért, mivel [...] hivatali fizetésemet másfél évig meg nem kaphattam, s ez által megszorult helyzetbe jutottam, kénytelen valék családom eltartása tekintetéből a forradalmi kormánytól egy alárendelt irodai hivatalt elfogadni. Így történt, hogy 1849-iki május 25-ikétől június 30-áig a belügyminisiteriumnál csupán mint fogalmazó (concupista) alkalmaztatván, ideiglenesen Pestre felmentem; de csakhamar átlátván a dolgok állását, s e lépésemet megbánva, még mielőtt a forradalmi kormány Szegedre kivonult volna, ezt odahagyva júl. 1-sőjén Szalontára családomhoz visszautaztam.*”

De hiába volt a számtalan enyhítő formula, hiába a „*kénytelen valék*”, az „*alárendelt*”, hiába kétszer is a „*csupán*”, majd az „*ideiglenesen*”, a „*csakhamar*”, sőt a „*megbánva*”, 1853-ban visszaküldik neki, hogy „*újabb s kimerítőbb*” önéletrajzot készítsen helyette, immár

„szigorúbban, részletesebben”, s térjen ki arra is, amit az elsőben nem említett: a szabadságharc alatti irodalmi működésére. Őszinteségért kisebb hibák elnézését ígérték csebére. A családja kenyerét féltő tanár, mi mást tehetne, kénytelen-kelletlen ezt is megírja, újabb mellékelt okmányokkal bizonyítván, hogy „a pártmozgalmakban” egyáltalán nem vett részt, mint afféle „egyszerű falusi ember” éldegélt „mintegy elszigetelve”, és csak addig írt egynéhány verset meg cikket a *Nép barátjába*, ameddig a magafajta „vidéki ember legkevésbé sem tudta magát tájékozni, hogy vajjon forradalom-e a bekövetkezett változás, vagy pedig a legvalódibb törvényszerűség tere”; a lap szerkesztése azonban mindvégig nélküle zajlott, szalontai visszavonultságában csöndesen tengetvén napjait, még ha pénzügyi okból engedte is, hogy nevét mint szerkesztőtársát rányomtassák a címoldalra. Talán nem túlszisztemtett párhuzam: amiként Hamletnek nem volt elég, hogy Polonius elfogadja az elsőként rátkmált tevehasonlatot, s amit Petruchiónak sem, hogy Kata reggelnek nyilvánítja a delet, ugyanúgy a Cs. Kir. Tanhatóság sem érte be azzal, hogy a költő egyszer átértelmezte cselekedeteit, töredelmesen, a hatalom értékrendje, ha nem is annak szája ize szerint, „Első ízben elhallgattam azt, a mit nem kérdeztek, t. i. az irodalmi működést; másodízben megvallottam oly nyíltan, hogy megdicsértek érte” – tudósítja nemsokára Lévy Józsefet, aki hasonló szorongattatott helyzetben tanácsért fordult hozzá. „Tanácsolni nem akarok e részben, mert kiki tudja saját körülményeit: de féltő, hogy ha az ember szépít magán, más forrásból szinte [értsd: szintűgy – D. P.] megtudják, s ez rosszabb, mint némi közönséges bottlás.” Ismételt meghurcoltatása éppenséggel mást is eszébe juttathatott volna (s ki tudja, tán eszébe is juttatott) Aranyinak a felhőjelenetről, mint a határozatlan költészet értelmezésének tisztán irodalomkritikai vagy ismeretelméleti problémáját.

Ha mégsem így történt, a művészet leigázhatatlanságába vetett hitének köszönhető. Az önkényuralom módszerei a magánember kiszolgáltatottságának érzetét belésúlykolhatták, a költőt nem. Nemcsak arra gondolhatunk itt, jóleső büszkeséggel, hogy a szabadságharc eltipróját semmilyen jutalomért nem volt hajlandó ódával dicsőíteni. Amikor Bulcsú Károly verseskötetét bírálva, 1860-ban visszatekint az elmúlt évtizedre, a szemtanú hitelességével számol be az alávettség csak látszólagos egyöntetűségéről, tulajdonképpeni végletes eltéréseiről, sőt a politikai hatalom végső tehetetlenségéről a költői nyelv minden alól kiszabaduló leleményességével szemben. „A szellemek egyéni szabadsága nem kevésbé látszott nyüögözve a képzelet országában, mint a polgáré a gonosz hírű paragraphok halói között”, kezdi fejtegetését a látszattal, elismervén, hogy persze a költészetben is kárt okozott a „szellemi embryo-vesztés”, hogy tudniillik „a gondolatot már születése percében meg kelle nyesni, megfosztani legnemesebb tenyészmagjától, mielőtt szóvá mert volna alakulni”, de nyomban hozzát teszi, hogy mindez itt mégsem bizonyult végzetesnek: „miután a szellemet a legügyesb kaloda rendszer sem képes dugházban tartani, hanem úgy jár vele, mint gyermek az eltaposni akart napsugárral, hogy midőn talpa alatt hiszi, már ismét feljül ragyog, – volt alkalom egyet-mást, habár leplezetten, kimondani; sőt e lepel némileg szebbé tette a gondolatot, – s az előbb rikító hang, a billentyűkre alkalmazott hangfogó által, ha vesztett is erőben, bájban még nyert”. Az utóbbi meglepő s nyilván népszerűtlen gondolatot, miszerint a műveknek valamelyest még jót is tett, hogy szerzőik eleve a hatalom elvárásainak és a cenzúra túrési határainak tudatában írták őket, Arany nem habozik nyomatékosítani. „Isten óvjon, hogy ez átkos időszak szószólója legyek: de az tény, elvtáznai nem lehet, hogy a költészet sohasem halott nálunk kevesebb hűhóval, és így annyira saját nemes eszközeivel, mint ép e szomorú napok kezdetén.” Előbb-utóbb persze az irodalom is megsínylette, folytatja még Arany, a rá nehezedő nyomást, de egy darabig sikerrel ellen tudott

állni. Ha ő ezt így tapasztalta, akkor szinte természetes, hogy a felhőjelenetet műértelmezési jelképnek tekintve nem a nyomasztó hatalmi előírásra és a beszédaktus általi alárendelésre figyelt föl, hanem az értelmezést megnehezítő tárgyi határozatlanságra. S ha már egyszer a szerinte rossz költői nyelvhasználat felhőként szétomló bizonytalanságát illusztrálta Polonius értelmezői helyzetével, akkor nem emlékeztethette itt ugyanez a jelenet a költői nyelv szabadságára, melyet éppúgy nem lehet határok közé szorítani, mint a napsugarat vagy – a felhőket.

A minden elnyomáson felülkerekedő napsugár, Arany szép metaforájának vigasza és reménye, azóta sem tudta széteszlatni a HAMLET felhőinek nyomasztó képzetársításait. Amikor az 1970-es években Németh G. Béla tömören jellemezni kívánta a köpönyegforgató Szilágyi Ferenc 1849 utáni *Magyar Hírlapját*, mely egyszerre próbált udvarhú és ellenzéki lenni, a párbeszéd idevágó jelentését elég nyilvánvalónak érezte ahhoz, hogy a hatalom kiszolgálásának jelképeként használja. *„Szilágyi ugyan, ha úgy kívánták tőle, most is bármely pillanatban könnyedén tevének nézle a felhőt, de most olyan történelmi helyzet volt ez, amelyben mégiscsak szívesebben nézte maga is felhőnek azt. Lapjának legsajátosabb vonása kezdettől éppen ez a kettős alkalmazkodás volt.”* A múlt századi irodalmat kutató tudós, Arany bírálatainak sajtó alá rendezője, nyilván jól ismerte a nagy költő-kritikus tisztán értelmezéstani kommentárját, de saját bőrén tapasztalván a kemény és puha diktatúrák módszereit, a jelenet láthatólag másféle asszociációkat mozgósított benne. Erre vall, közvetve, a humán tudományok helyzetét felvillantó szarkasztikus emlékképe is, amely akaratlanul a felhőolvasztást juttatja eszünkbe. *„Filozófia, irodalom, történelem: ugyan kérem, megmondja azt a pártközpont, itt és most éppen kiről, miről, mit kell mondani, s még kitüntetés is kap az, aki pontosan ezt ismétli.”* Az irodalomtörténész, aki már gyerekkorában átélt megaláztatásokat, s akit 1949-ben a totalitárius hatalom szál-láscsinálói kizártak az Eötvös Collegiumból, az 1950-es évekbeli hányattatása után sorozatosan felmérhette, gimnáziumi tanárként az 1960-as évek elején, hogy a finomabb kényszerítő eszközök korában mi vár arra, aki tágitani merészel az előírt értelmezés még mindig szoros gúzsán. Meggyőződhetett róla, hogy milyen következményekkel járhat ideológiai ellenőrök jelenlétében filozófiai továbbképző szemináriumot vezetni, majd az eretnekgyanus oktató számára kiagyalt *„újabb próba”* gyanánt, mégpedig április negyedikén, ünnepi beszédet mondani. Úgy találták, persze, hogy első alkalommal a polgári bölcsélet uszályába került, s másodjára sem nyilatkozott eléggé rendszerhűen, emiatt végveszélybe került fővárosi tanársága, s figyelmeztették: csak azonnali pártfelvételi kérelem árán maradhat helyén. *Kérni* a belépést: a harmadik, végső próba. A dilemmának talán már akkor fölsejlett későbbi tétje is: ha kötélnek áll, az így szerzett *„olyan-amilyen védettségben”* idővel megtarthatja szuverén gondolkodásra bujtogató egyetemi előadásait, fiatal kollégákat nevelhet posztgraduális műhelyében, s publikálhatja tanulmányait, amelyek a század nagy magyar költőit máshogy értelmezik és sokkal többre értékelik, mint az ideológia őrei elvárták. Hogy a döntés micsoda gyötrődésbe került, s emléke milyen sebet szakít föl ma is, arról önéletrajzi esszéjében csak egy tömondat árulkodik, éppen a maga kopár, mentegetőzni képtelen, fokozhatatlan egyszerűségével. *„Megtettem.”*

Ilyen traumák üthetnek át, elfojthatatlanul, a felhőjelenet bármely újabb értelmezésén. Nem a háború utáni évtizedek meggyötört emberének szomorú kiváltsága, hogy önkéntelen beidegződéssel azonnal megalázó utasításként olvassa Hamlet kérdéseit, de fájdalmas párhuzamok vonására legalább annyi oka van, mint elődeinek lehetett ezen a tájon, az önkényuralmi korszakokban nem szűkölködő évszázadok so-

rán. Oka, sőt okunk; mert helyesebb itt többes szám első személyben fogalmazni, mindannyiunkat, persze magunkat is beleértve. Aki kisgyermekként élte át az 1950-es éveket, s így a kemény diktatúra korából talán nincs miért szégyenkeznie, a következő évtizedekben az is épp elég tapasztalatot gyűjthetett a felhőolvasatás módozatairól, az útszélien otrombáktól a leheletfinomakig. Az életben maradás már rég nem függött tőle, de az előmenetelnek továbbra is feltétele maradt az alattvalói közös tudat szimbolikus és rituális elfogadása, s minél kisebb, halványabb és észrevétlenebb rajzolatú megpecsételéssel, tulajdonképpen annál megalázóbb módon. Ha bizonyítványt akartak kapni, kisdíákok nemzedékeinek kellett a hatalom után mondaniuk, vagy legalábbis nyiltnal meg nem kérdőjelezniük, hogy 1956-ban *ellenforradalom* zajlott. Ugyanígy kellett egyetemi oktatók és hallgatók tömegeinek végigjatszaniuk, rezzenéstelen komolysággal, a minden szakon kötelező ideológiai tantárgyak vizsgáit, Hamlet és Polonius felhődialógusának émelyítően szószátyár epigonváltozatait, miközben a rezsim urait egyre kevésbé érdekelte, hogy a felek magukban mit gondolnak előírt színjátékuk aznapi témájáról. Végül már nyilvánvalóan csakis a látszat kedvéért folyt az egész, e látszat minimumának fenntartásához azonban mindvégig ragaszkodni kellett, aminél lélekölőbbet szinte ki sem találhattak volna. Aki e semmisségnek tűnő próbákon *átment*, az felnőttként ugyanolyan groteszk és szálnalmas önámítással próbálhatta mindezt felejtéssel meg nem törtéنتé tenni, ily módon visszanyerni korán elveszített önbecsülését, s legalább öregedvén szert tenni valamicske emberi méltóságra, amilyen tragikomikus igyekezettel kapaszkodik a feledékeny Polonius nemesveretű szentenciák magasztos erkölcsiségébe. „*Mindenek fölött / Légy hű magadhoz: így, mint napra éj, / Következik, hogy ál máshoz se léssz.*” Efféle zengzetes tanítást sokaktól hallhattunk, akiknek élete legfőljebb annyira hitelesíthette szavukat, mint a HAMLET örökkön alakoskodó udvaroncáé. Szeretnénk hinni, hogy immár másképp lesz. Különben féltő, hogy a hatalmi megrázkódtatásokat átélte Shakespeare e jelenete az új nemzedékek számára olyasmiről is fog szólni, aminek sejtelmét manapság, átkeresztelt utcák tábláit silabizálva, s az átnevezés logikáját nem mindig értve, még igyekszünk elhessegetni: hogy a rendszerváltás újabb felhőpróba. Amit azelőtt tevének hívtak, s bizonygatnunk illett, hogy „*valóságos teve alakú*”, azt később menyétnek kellett tartanunk, s önálló leleménnyel kereshettük, ó, borzongató szabadság, az előírt végkövetkeztetés helyességének bizonyítékait, például „*a háta olyan, mint a menyétnek*”, mostantól pedig, nos, cethalforma lesz, s aki boldogulni akar, az készséggel elismeri, hogy „*nagyon hasonló cethalhoz*”, sőt őszintén úgy emlékszik, hogy ő mindig annak tartotta, mert lényege szerint és eredendően az, nem is lehetne más.